

ΕΚΤΑΚΤΟΣ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 14ΗΣ ΜΑΡΤΙΟΥ 1995

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ ΜΑΝΟΥΣΑΚΑ

ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΚΑΙ Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟΥ κ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ Κ. ΒΛΑΧΟΥ

Ἡ περίοδος τῆς Ἱστορίας τὴν ὁποία διατρέχουμε σήμερα παρουσιάζει, κοντὰ στὰ πολλὰ μειονεκτήματα, ἓνα ἰδιαίτερα εὐχάριστο πλεονέκτημα: μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ἀναθεωρήσουμε, ἀδέσμευτοι πλέον ἀπὸ μονόπλευρες ἰδεολογικὲς προκαταλήψεις, μερικὲς ἀμετακίνητες ὡς τώρα ἀντιλήψεις καὶ τοποθετήσεις ἐπάνω σὲ καίρια προβλήματα τοῦ κοινωνικοῦ βίου. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ἔχει ἐπέλθει ἐπίσης ὁ χρόνος καὶ γιὰ τὴν Πολιτικὴ Ἐπιστὴμὴ καὶ τὴν Ἐπιστὴμὴ τοῦ Συνταγματικοῦ Δικαίου νὰ ἐγκύψουν ἐκ νέου στὴν ἐμβάθυνση ἢ τὴν διευκρίνιση ὀρισμένων βασικῶν ἐννοιῶν, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦνται, πολλὰς φορές, καὶ στὴν θεωρία καὶ στὴν πράξη, κατὰ τρόπον δογματικὸ ἢ ἐντελῶς αὐθαίρετο. Τέτοιες ἐννοιες εἶναι, ἰδιαίτερα, τὸ ἀνθρώπινο δικαίωμα, ἡ λαϊκὴ κυριαρχία καὶ μερικὲς ἄλλες, ἀπὸ τὴν ὀρθὴ κατανόηση τῶν ὁποίων ἐξαρτᾶται, κατὰ μέγα μέρος, ἡ ἔρρυθμη λειτουργία τῆς δημοκρατίας ὡς πολιτεύματος τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ.

Ἡ παροῦσα ὁμιλία εἶναι ἀφιερωμένη σὲ μία πρώτη θεωρητικὴ προσέγγιση τῆς ἐννοίας τοῦ ἀνθρωπίνου δικαιώματος ὡς κεντρικοῦ σημείου ἀναφορᾶς τοῦ καθόλου συστήματος τῶν ἀτομικῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν καί, κατ' ἐπέκταση, τοῦ περιεχομένου καὶ τῶν ὁρίων τῆς δημοκρατικῆς ἐλευθερίας.

Σὲ καμμία, ἀσφαλῶς, ἄλλη ἐποχὴ τῆς ἱστορίας τὰ δικαιώματα καὶ ἐλευθερίες τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ομάδων δὲν ἔγιναν ἀντικείμενο τόσον πολυπλόκων συζητήσεων καὶ σχολιασμῶν ὅσον συμβαίνει σήμερα. Σ' αὐτὸ συνέτειναν οἱ πολυπληθεῖς, ἐσω-

περικές ή διεθνείς διακηρύξεις και ρυθμίσεις, ό πολλαπλασιασμός και ή διεύρυνση τοῦ περιεχομένου τῶν δικαιωμάτων, ἀλλὰ και οἱ συχνές παραβιάσεις τῶν ὁποίων γίνονται ἀντικείμενο τόσον ἀπό τήν πλευρά τῆς ἐξουσίας ὅσον και ἀπό μέρους τῶν ἰδιωτῶν.

Ἡ διεύρυνση τῆς προστασίας πέραν τοῦ στενοῦ κύκλου τῶν λεγομένων «δικαιωμάτων τοῦ Κλασσικοῦ Καταλόγου» —δηλαδή τῶν δικαιωμάτων τὰ ὁποῖα ἀφοροῦν στήν ἀπαγόρευση ἐπεμβάσεων τοῦ κράτους σέ ὀρισμένες σφαῖρες ὑπάρξεως και δράσεως τῶν ἰδιωτῶν, κατέστησε βεβαίως ἀπό καιρό ἀναγκαία μία νέα θεώρηση τῆς σχετικῆς ὕλης¹. Καί ὑπάρχει σήμερα ἓνας διαρκῶς διευρυνόμενος κύκλος προστασίας και ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸ τῶν δικαιωμάτων και καθ' ὅσον ἀφορᾷ στὶς κατηγορίες προσώπων ἢ τὶς σκοπιμότητες στὶς ὁποῖες ἀποβλέπουν οἱ σχετικὲς ρυθμίσεις. Ὅμως, στή νομικὴ θεωρία και φιλοσοφία τὸ χάσμα ποὺ χωρίζει τὰ λεγόμενα «φυσικὰ δικαιώματα» τοῦ πρώιμου φιλελευθερισμοῦ ἀπὸ τὰ «δημόσια ἐξ ὑποκειμένου δικαιώματα» τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ ἢ τὰ νεώτερα «κοινωνικὰ» και «πολιτισμικὰ» δικαιώματα δὲν ἔχει ἀκόμη πληρωθεῖ. Οἱ ἐπιλογές ποὺ προσφέρονται συνήθως ἐξακολουθοῦν και σήμερα νὰ προσκρούουν σέ μία θεμελιακὴ ἀντιπαράθεση: ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, τὴν ἐκδοχὴ ὅτι τὰ δικαιώματα και οἱ ἐλευθερίες ἀποτελοῦν «ἐμφυτεῖς» ἰδιότητες ἢ ἐξουσίες τοῦ ἀτόμου· και, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ὅτι, ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς μιᾶς και ἀδιαίρετης ἐξουσίας τῆς συνολικῆς κοινωνίας, δηλαδή τοῦ κράτους, προκύπτει ἀβιάστως ἢ ἀντίληψη ὅτι ὅλες οἱ ἐπὶ μέρους εὐχέρειες ἢ ἐξουσίες τῶν ἀτόμων εἶναι «δοτές», ἀπὸ τὸ κράτος.

Στὴν πραγματικότητα, ἡ φυσιοκρατικὴ και οἶονεῖ βιολογικὴ ἀντίληψη τῆς κοινωνίας και τοῦ κράτους τῶν δύο προηγούμενων αἰώνων ὑπὸ τὴν ἀπεριόριστη κυριαρχία τοῦ οἰκονομισμοῦ, ρίχνει ἀκόμη τὴν σκιά της στήν ἐρμηνεία και τὴν κατανόηση τῶν ὁλοένα και ἐντονωτέρων ἐξελίξεων τοῦ συγχρόνου πολιτισμοῦ και ἐπηράζει, φυσικά, κατὰ τρόπον ἀρνητικόν, και τὴν κατανόηση αὐτοῦ τοῦ προβλήματος: Εἶναι καιρὸς, νομίζω, πέραν τῆς ὁποιασδήποτε περιπτωσιολογικῆς μελέτης και ἔρευνας, τὰ δικαιώματα και οἱ ἐλευθερίες νὰ ἐνταχθοῦν σέ μία νέα πνευματικὴ πειθαρχία, ὅπως αὐτὴ διαμορφώνεται ἀπὸ τὶς σημερινὲς ἐμπειρίες τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου. Καί ἰδιαίτερα ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ ἀνθρώπινο δικαίωμα ἐμφανίζεται σήμερα ὅχι πλέον ὡς ἓνα ἐπίτευγμα ἀγώνων και ἐξελίξεων στοὺς κόλπους ἐνὸς ἡ

1. Ἀπὸ τὰ πρῶτα ἤδη μεταπολεμικὰ χρόνια, ἡ διερεύνηση τῶν δικαιωμάτων και ἡ ἀρτιότερη ἐνταξὴ τόσο στὸ ἐσωτερικὸ ὅσο και στὸ διεθνὲς νομικο-πολιτικὸ σύστημα ἦταν εὐρύτατα ὁρατῇ. Βλ. Α. Σβώλου - Γ. Βλάχου, *Τὸ Σύνταγμα τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα, 1954, τόμ. Α', σελ. 85 ἐπ.

και περισσότερων λαών, ἀλλ' ὡς κεντρικὸ σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς ὑπὸ διαμόρφωση παγκόσμιας κοινότητας τῶν ἀνθρώπων.

Ὁ προσδιορισμὸς καὶ ἡ ἀποτύπωση, σὲ συνταγματικὸ ἐπίπεδο, τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν προϋποθέτουν, πράγματι, μίαν εὐκρινῆ θεωρίαν τοῦ ἀνθρώπινου δικαιώματος, αὐτοῦ καθ' ἑαυτό², καὶ ἡ τελευταία παραπέμπει, μὲ τὴν σειρά της, σὲ μίαν φιλοσοφικὴν ἀνθρωπολογία.

Τὸ πρόβλημα διχράφεται, φυσικά, στὸ πλαίσιο τοῦ μεγάλου θέματος τῆς κοινωνικότητας τοῦ ἀνθρώπου· τῆς ἀντιπαράθεσης, εἰδικότερα, μιᾶς ἀριστοτελικῆς ἐρμηνείας στὴν ὁποία ὑπογραμμίζεται ἡ μικτότητα τῶν στοιχείων, φυσιολογικῶν καὶ καθαρῶς πνευματικῶν³ ποὺ διακαθορίζουν τὶς τύχες τοῦ ἀνθρώπου καὶ μιᾶς ἄλλης ἀντιλήψεως, ἀκραιφνῶς βιολογικῆς, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ κοινωνικότητα διακαθορίζεται εἴτε κατὰ τὶς αὐστηρὲς νομοτέλειες προκαθορισμένων ἀτομικῶν ἐνστίκτων, εἴτε σύμφωνα μὲ ἐξ ὕψους αὐστηρὰ προσδιορισμένες βιολογικὲς διαδικασίες στοὺς κόλπους τῆς πρωταρχικῆς κοινωνικῆς ομάδας, δηλαδὴ τῆς οἰκογένειας⁴.

2. Σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ παραδοσιακὰ ἀτομικὰ δικαιώματα, ἀλλὰ καὶ σὲ διατάξεις τοῦ κοινοῦ δικαίου ἡ ἰδέα τοῦ σεβασμοῦ καὶ τῆς προστασίας τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου ὑπονοεῖται ἢ προϋποτίθεται (δικαίωμα προσωπικῆς ἐλευθερίας ἢ ἀσφαλείας, προστασία τοῦ ἀσύλου κ.λπ.). Στὰ μεταπολεμικὰ ὡστόσο Συντάγματα ἡ ἰδέα αὕτη ἐκρίθη ἀναγκαῖο νὰ ἐξαρθεῖ μὲ ἰδιαίτερη ἐμφαση καὶ νὰ παρουσιασθεῖ ὡς ἓνα πρωταρχικὸ δικαίωμα κάθε ἀτόμου (ἢ «κάθε ὄντος ποὺ φέρνει ἀνθρώπινο πρόσωπο», ὅπως ἔγραψε προφητικὰ ὁ Fichte). Στὸ ἐλληνικὸ Σύνταγμα ἡ ἰδέα συνοψίζεται στὴν παρ. 1 τοῦ ἄρθρου 2: «Ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ προστασία τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου ἀποτελοῦν τὴν πρωταρχικὴν ὑποχρέωση τοῦ Πολιτεύματος». Μία διάταξη ὅπως αὕτη, δὲν ἀποτελεῖ, νομίζουμε, ἀπλὴ ρητορικὴ, ἀλλ' ἀνταποκρίνεται στὴν ἀνάγκη μιᾶς νέας, συνολικῆς κατὰ κάποιον τρόπο ἐρμηνείας τοῦ ἐν γένει συστήματος τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν.

3. *Πολιτικά*, 1, 2, 1253,5: «...τοῦτο γὰρ πρὸς τᾶλλα ζῶα τοῖς ἀνθρώποις ἴδιον τὸ μόνον ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ καὶ δικαίου καὶ ἀδίκου καὶ τῶν ἄλλων αἰσθῆσιν ἔχειν· ἡ δὲ τούτων κοινωνία ποιεῖ οἰκίαν καὶ πόλιν».

4. Μὲ ἔρεισμα τὴν διαπίστωση ὅτι ὁ χαρακτήρας τοῦ ἀνθρώπου διαμορφώνεται κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ζωῆς (ὅπως τὸ εἶχεν ἀντιληφθεῖ πρὸ τοῦ πολέμου ὁ Adler), οἱ νεώτερες βιολογικὲς καὶ ψυχολογικὲς ἐρμηνεῖες τῆς ἀνθρώπινης κοινωνικότητας ἀπορρίπτουν, γενικὰ, τὶς παλαιότερες ἀντιλήψεις περὶ «ἐμφύτων» ἐνστίκτων αὐτοσυντηρήσεως, ἐπιθετικότητας, ὀφελιμότητας καὶ κέρδους καὶ καταλήγουν, πολλὰς φορὲς, στὸ συμπέρασμα ὅτι ἐκεῖνο ποὺ ἐπιζητεῖ ὁ φυσιολογικὰ ἐντεταγμένος στὴν οἰκογένεια ἢ τὴν ομάδα ἄνθρωπος εἶναι, σὲ τελευταία ἀνάλυση, ἡ ἀσφάλεια (βλ. ἔτσι, Asley Montagu, *The Direction of Human Development*). Ἡ ὀπτική αὕτη γωνία, τὴν ὁποία ἔχουν υἱοθετήσει καὶ κοινωνικοὶ ἐπιστήμονες καὶ οἰκονομολόγοι (ὅπως, λ.χ. ὁ Mandel) ἀνταποκρίνεται σὲ μίαν στατική ἀντίληψιν τοῦ κοινωνικοῦ γίνεσθαι. Ἡ διπλή, βιολογικὰ προσδιορισμένη καὶ πνευματικὴ ταυτόχρονα φύση τοῦ ἀνθρώπου τὸν κάνει νὰ μετακινεῖ διαρκῶς τὸ ὄριο προσω-

Ἄς δοῦμε, ὅμως, ἀπὸ πῶς κονιά, πῶς τοποθετεῖται ἀκριβῶς, ἀπέναντι σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς ἀντιτιθέμενες ἀντιλήψεις, τὸ πρόβλημα τοῦ θεμελιώδους δικαιώματος τοῦ ἀνθρώπου.

* * *

Ὑπὸ μία καθαρῶς λογικὴ ἢ λογικοφανῇ ἔννοια, τὰ δικαιώματα τοῦ ἀνθρώπου γίνονται ἀντιληπτὰ ὑπὸ τὴν μορφή ἰδιοτήτων ἢ εὐχερειῶν τοῦ ἀτόμου ὡς διακεκριμένης ὑπάρξεως κατ' ἀναφορά πρὸς κάθε τι τὸ ὁποῖο τὴν περιβάλλει ἢ πρὸς τὸ ὁποῖο κατευθύνεται ἢ δραστηριότητά της. Ὡστόσο, ὁ ἄνθρωπος ὡς αὐτοῦποστατη, αὐτοτελής καὶ ἀνεξάρτητη ἀτομικὴ ὑπαρξὴ δὲν ὑπάρχει οὔτε στὴν Φύση, οὔτε στὴν ἱστορία: οὔτε στὴν πρωτόγονη ὑπόστασή του μέσα στὴν ὁρδή, τὴν πατριαρχικὴ οἰκογένεια, οὔτε στὴν φυλὴ, τὴν πόλη, τὸ ἔθνος ἢ τὴν αὐτοκρατορία θεωρούμενα ὡς ἰδιαιτερές μορφές συλλογικῆς ὑπάρξεως. Τὸ ἄτομο ἐμφανίζεται μέσα σὲ ὅλα αὐτὰ ὄχι ὡς ἓνα πρωταρχικὸ δεδομένο ἢ μορφή ὑπάρξεως, ἀλλ' ὡς μία προοδευτικὴ ἀποκάλυψη ἐκείνου ποὺ εἶναι βαθύτερα ἀνθρώπινο, ἐκείνου ποὺ εἶναι ἰδιαιτέρο καὶ ἀποκλειστικὸ στὸ ἀνθρώπινο γένος. Μὲ ἄλλους λόγους, ὁ ἄνθρωπος, ὡς αὐτόνομη ἀτομικὴ ὑπαρξὴ, γεννιέται μέσα στὸ γένος τῶν ἀνθρώπων καὶ τίς ἐκάστοτε ὑποδιαίρεσεις του ἀλλὰ δὲν γίνεται ἀντιληπτὸς ὡς τέτοια παρὰ μόνον ὑπὸ τὴν ἔννοια μιᾶς συγκεκριμένης ἐκδηλώσεως τῶν δυνατοτήτων ποὺ περικλείει τὸ τελευταῖο. Ὑπὸ τὴν ἔννοια αὕτη καὶ μόνον μποροῦμε νὰ ἐπαναλαμβάνουμε τὸν ἀφορισμὸ τοῦ Immanuel Kant, σύμφωνα μὲ τὸν ὅποῖον ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα «σύμπτωμα τοῦ Εἴδους»⁵· «σύμπτωμα», ὁπωσδήποτε, ποὺ διευκρινίζει καὶ συγκεκριμενοποιεῖ μὲ τὴν σειρά του τὴν βαθύτερη οὐσία τοῦ Εἴδους, ἀποκαλύπτοντας μέσα στὴν Ἱστορία τὶς δυνατότητες ποὺ ἐμπεριέχει τὸ τελευταῖο.

Ἡ ἀποκάλυψη αὕτη τοῦ ἀτόμου ὁλοκληρώνεται ὑπὸ τὴν μορφή μιᾶς ἀντινομίας καὶ εἶναι ἔργο τοῦ Λόγου. Ἀποκτώντας συνείδηση τῆς ταυτότητάς του ὡς μέλους τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ὁ ἄνθρωπος αὐτοκαταργεῖται ὡς ἀπλὸ ἐξάρτημα τῆς συλλογικῆς φυσικῆς ὄντοτητας—οἰκογένειας, ὁρδῆς, φυλῆς, ἔθνους ἢ αὐτοκρατορίας—στὴν ὁποία εἶναι ἐντεταγμένος καὶ ἀντιλαμβάνεται ἐφεξῆς τὸν ἑαυτὸ του σὲ μία σχέση

πικῆς ἀσφαλείας, σύμφωνα μὲ τὸν δυναμισμὸ τοῦ ἀνθρωπίνου Εἴδους ὡς συνόλου διαλεγόμενων ἀνθρώπων. Χωρὶς νὰ εἶναι «ἐμφυτος» ὑπὸ τὴν ἔννοια ἐντὸς προκαθορισμένου βιολογικοῦ ἐνστίκτου, ὁ ἀνταγωνισμὸς ἐμπλέκεται ἀναγκαστικὰ στὴν διαλεκτικὴ πορεία τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων.

5. Περὶ τῆς γενικότερης σημασίας αὐτῶν τῶν ὅρων στὴν καντιανὴ φιλοσοφία, βλ. Georges Vlachos, *La Pensée politique de Kant*, Paris, P.U.F. 1962, σελ. 192, ἐπ., 241 ἐπ.

ἀμοιβαιότητος με τοὺς ἄλλους, τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζει τὴν ταυτότητα ὑπὸ τὴν μορφή μιᾶς διαφορᾶς πρὸς αὐτὸν τὸν ἴδιο. Ἡ ἐξατομίκευση πραγματοποιεῖται διὰ μέσου αὐτῆς τῆς συνειδητοποιήσεως τῆς διαφορᾶς ἀπὸ τοὺς ἄλλους ὡς ταυτότητας. Ὁ χειραφετημένος κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸν ἄνθρωπος δὲν παύει, ὥστόσο, νὰ εἶναι κατὰ φύσιν «κοινωνικὸ ὄν». Ἐπιβεβαιώνει ἀντιθέτως, ἔτσι, τὴν κοινωνικὴ του ὕπαρξη. Ἐπιβεβαίωση, ὅμως, ποὺ σημαίνει ταυτόχρονα ὑπέρβαση: ἐφεξῆς γίνεται ὁ ἴδιος «ἄνθρωπος ἐν γένει», ἐγκλείοντας μέσα του τὶς δυνατότητες ὁλοκλήρου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, με τὸ ὁποῖο ἔρχεται, ἀπ' ἐδῶ κι ἐμπρός, σὲ αἰώνιως παραγωγικὲς καὶ δυναμικὲς ἀνταλλαγὰς κάθε μορφῆς.

Ὅτι τὸ ἄτομο ποὺ γίνεται ἀντιληπτὸ κατὰ τὸν παραπάνω τρόπο ἔχει ἀνάγκη καὶ ὅτι χρησιμοποιεῖ πράγματι κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἀνταλλαγῶν τὰ μέσα ποὺ ἡ Φύση τοῦ ἔχει προσφέρει ὑπὸ τὴν μορφή παρορμήσεων ἢ ἐνστίκτων εἶναι πράγμα αὐτονόητο. Ὅμως ὁ νατουραλισμὸς καὶ γενικότερα ὅλες οἱ φυσιοκρατικὲς ἀντιλήψεις ἐπλανήθησαν καθ' ὅλη τὴν γραμμὴ ταυτίζοντας τὴν οὐσίαν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀτομικῆς ὀντότητας με αὐτὰ τὰ φυσικὰ ἐλατήρια ζωικῆς ὑπάρξεως. Τὸ ἐνστικτο αὐτοσυντηρήσεως, ὁ *connatus in suo essere perseverando* τὸν ὁποῖον ὁ Spinoza ἐπεκαλεῖτο γιὰ νὰ ἐξηγήσει τὴν ἐπιβίωση τοῦ ἀτόμου μέσα στὴν κοινωνία, δὲν κάνει τίποτε ἄλλο ἀπὸ τὸ νὰ ἀναστρέφει τὴν λογικὴ τάξιν σύμφωνα με τὴν ὁποία ὁ ἀτομικὸς ἄνθρωπος ἐντάσσεται μέσα στὸ κοινωνικὸ σύνολο⁶. Εἶναι ἀκριβῶς ἐπειδὴ ζῇ ἀναγκαστικὰ μέσα στὴν κοινωνία καὶ δι' αὐτῆς ποὺ ὁ κατὰ τ' ἀνωτέρω χειραφετημένος ἄνθρωπος παλεῖ ἐφεξῆς στοὺς κόλπους της, με σκοπὸ νὰ ἐπιβιώσει ὅχι ὡς ἓνα ἀπλὸ βιολογικὸ ὄν ἀλλ' ὡς ἐκπρόσωπος καὶ ἐξατομικευμένη συνείδηση τοῦ Εἴδους, τοῦ ὁποίου, κατὰ ποικίλλοντες βαθμούς, συμμερίζεται τὶς προόδους καὶ τὶς ὀπισθοδρομήσεις. Τὸ πρωταρχικὸ τοῦ *ius suum* εἶναι νὰ ἀναγνωρίζεται σὰν τέτοιος ἀπὸ ὅλους τοὺς ἄλλους. Μὴ ὄντας «φυσικὸ» —κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ Ρασιοναλισμοῦ— ἀλλὰ πνευματικὸ καὶ ἠθολογικὸ, τὸ ἀνθρώπινο δικαίωμα, τὸ ὀντολογικὸ *ius suum*, προϋπάρχει συνεπῶς τῶν συνταγματικῶν καθιερωμένων καὶ προστατευομένων δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου, τῶν ὁποίων ἡ μορφή καὶ τὸ περιεχόμενον προσδιορίζονται ἀπὸ τὴν Φύσιν καὶ τὴν Ἱστορίαν, τῶν ὁποίων ὅμως ἡ ἔννοια παραπέμπει ἀδιαπτάτως στὴν ἐπιβεβαίωση τοῦ ἀτόμου —παντὸς ἀτόμου— ὡς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς ὑπάρξεως ἀδιαχώριστης ἀπὸ τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων καὶ συντηρούμενης ἀπὸ αὐτό.

6. Ὁ ἴδιος ὁ Spinoza ἐχρησιμοποίησε, ὥστόσο, στὴν Πολιτικὴ του τὴν ἰδέαν τοῦ *connatus* κατὰ τρόπο περισσύτερον εὐέλκτο. Βλ. σχετικὰ Γ. Κ. Βλάχου, *Μελέτες*, III, Ἀθήνα 1991, σελ. 56 ἐπ.

Αὐτὸς εἶναι, νομίζω, ὁ μόνος τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖο εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναγνώρισθῇ σὲ κἄθε ἄτομο ἓνα ἀδιαμφισβήτητο πρωτογενὲς «ἀνθρώπινο δικαίωμα».

Τὸ δράμα τοῦ Φυσικοῦ Δικαίου τοῦ ἀτομισμοῦ ὀφείλεται στὸ ὅτι ἐταύτισε τὴν ἰδιαιτερότητα τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὴν ὑπαρξή του ὡς φυσικοῦ ἀπλῶς ὄντος· καὶ ἀκόμη στὸ γεγονὸς ὅτι συνήγαγε κατὰ συνέπεια τὴν κοινωνία ξεκινώντας ἀπὸ ἓνα ἀτομικὸ-βιολογικὸ ἐνστικτο κοινωνικότητος, παρ' ὅτι ὑπεγράμμιζε ταυτόχρονα τὴν σημασία τοῦ *connatus*. Ἡ ἀντίληψη αὐτῇ, στὴν ὁποία εἶχεν ὑποκύψει, ὡς ἓνα σημεῖο, καὶ ὁ Kant⁷, δὲν ἐξηγεῖ ὥστόσο κατὰ κανένα τρόπο πῶς αὐτὲς οἱ δύο ἀντιφατικὲς τάσεις θὰ μπορούσαν νὰ ὀδηγήσουν σὲ μία ἀληθινὴ κοινωνία καὶ σὲ ἓνα αὐθεντικὸ ἀνθρώπινο δικαίωμα. Γιὰ νὰ ἀποφευχθῇ αὐτὸ τὸ ἀδιέξοδο, οἱ θεωρητικοὶ τοῦ φυσικοκρατικοῦ ἀτομισμοῦ προσέφυγαν, ὅπως εἶναι γνωστό, στὴν ὑπόθεση ἑνὸς κοινωνικοῦ συμβολαίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἀμφιβολικὴ ὑπόσταση ἐπισκιάζει ἀπὸ τὸ ἓνα ἄκρο ὡς τὸ ἄλλο τὴν κοινωνικὴ ἐπιστήμη τῶν νεωτέρων χρόνων. Ἀμφιβολικὴ ὑπόσταση ποὺ ἐπιμερίζεται ἀνάμεσα σὲ μία ἐκδοχὴ περὶ τῆς ἀπλῆς ἐπιβιώσεως τῶν φυσικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀτόμου στοὺς κόλπους τῶν κρατικῶν κοινωνιῶν καὶ σὲ μία ἄλλῃ ἐκδοχῇ ποὺ μετατρέπει αὐτὰ τὰ δικαιώματα σὲ εὐχέρειες παραχωρούμενες στὰ ἄτομα ἀπὸ αὐτὸ τοῦτο τὸ Κράτος. Καὶ στίς δύο αὐτὲς ἐκδοχές, παρὰ τίς φλογερὲς Διακηρύξεις τῶν δύο μεγάλων Ἐπαναστάσεων τοῦ τέλους τοῦ 18ου αἰῶνα, τὸ ἀνθρώπινο δικαίωμα ὡς ἐπιβεβαίωση τῆς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς υποστάσεως τοῦ ἀτόμου, κατὰ τὴν προεκτεθεῖσα ἔννοια, ἐπέρασε μᾶλλον ἀπαρατήρητο. Ὁ Montesquieu ὑπῆρξε ἀναμφιβόλως περισσότερο συνεπὴς ὅταν ἀπέριψε ταυτοχρόνως τὴν ιδέα τῆς «φυσικῆς κοινωνίας» καὶ ἐκείνη τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου καὶ δὲν ἐκράτησε ἐπ' ὠφελείᾳ τοῦ ἀτόμου παρὰ τὴν διεκδίκηση μιᾶς περιορισμένης ἐλευθερίας ὑπὸ τοὺς ὅρους τῆς ἀμοιβαιότητος. Ἐπλανήθη, ὅμως, ἐξίσου μὲ τοὺς προκατόχους του ὑποστέλλοντας τὸ πρόβλημα τῆς θεμελιώδους ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου σὲ ἓνα πρόβλημα φυσικῶν προσδιορισμῶν τῆς ὑπάρξεως⁸. Μετατοπίζοντας τὸ θέμα κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο, ὁ Γάλλος φιλόσοφος ἔριχνε νερὸ στὸ αὐλάκι τοῦ θετικισμοῦ ποὺ ἀπετέλεσε τὸν τελικὸ σταθμὸ αὐτῆς τῆς μακρᾶς καὶ κοπιώδους διαδρομῆς.

Κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἀνῆγε τὴν λαϊκὴ κυριαρχία, ἐνσωματωμένη ἀπὸ τὸ κράτος, σὲ προϋπόθεση τῆς νομιμοποιήσεως τῶν ἀνεγνωρισμένων ὑπὲρ τοῦ ἀτόμου δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν, ὁ νομικὸς θετικισμὸς ὀδηγοῦσε μοιραῖα σὲ μία διπλὴ παραγνώριση τοῦ θεμελιώδους δικαιώματος τοῦ ἀνθρώπου. Ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος, περιορίζε

7. ὁπ. ἀν., ὑποσ. 1, σελ. 125 ἐπ.

8. Γιὰ ὅλα αὐτὰ βλ. τὸ βιβλίό μου *Ἡ Πολιτικὴ τοῦ Μοντεσκιέ*, Ἀθήνα, 1980, σελ. 21 ἐπ.

τὴν ἰσχὺ τοῦ στοὺς ἰθαγενεῖς, κατ' ἀποκλεισμό, συνολικὰ ἢ ἐν μέρει, τῶν ἀλλοδαπῶν, ἐνῶ προέβλεπε σημαντικούς περιορισμούς καὶ καθ' ὅσον ἀφορᾷ στοὺς πρῶτους. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, μετέθετε τὸ βᾶρος τῆς προστασίας ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου ὡς φορέως θετικῶν χαρακτηριστικῶν, ἐγγενῶν στὴν βαθύτερη οὐσία τῆς ὑπάρξεώς του, στὸ πεδίο τῶν ἀρνητικῶν ἀπλῶς περιορισμῶν τῆς δράσεως τοῦ κράτους καὶ τῶν ὀργάνων του (*nec facere*), διαχωρίζοντας ἔτσι στεγανὰ τὴν ἰδέα τοῦ δικαίωματος ἀπὸ τὴν ὑποχρέωση καὶ δημιουργώντας ἓνα ἀνυπέρβλητο τεῖχος γιὰ τὴν μετάβαση ἀπὸ τὸ ἀτομικὸ στὸ κοινωνικὸ δικαίωμα⁹. Τὰ δικαίωματα καὶ οἱ ἐλευθερίες συγχέονταν, ἀπ' ἐδῶ κι ἐμπρός, μὲ αὐτὸ τὸ *status negativus*, κατ' ἀποκλεισμό τῆς ἰδέας τοῦ ἀνθρώπου ὡς δημιουργικῆς ὑπάρξεως πού συμμετέχει στὴ συνολικὴ πορεία τῆς πανανθρώπινης κοινωνίας, σὲ στενὴ συνεργασία ἀλλὰ καὶ σὲ ἀλληλεξάρτηση μὲ ὅλους τοὺς ἄλλους.

* * *

Τὸ πρωταρχικὸ ἐλάττωμα ὅλων αὐτῶν τῶν κατασκευῶν ἦταν ὅτι ἔθεσαν στὴν ἀφετηρία τῶν συλλογισμῶν τους (κατὰ διαφορετικούς ἐκάστοτε τρόπους) τὴν δογματικὴ ἀρχὴ σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία «οἱ ἄνθρωποι γεννῶνται ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι μέσα στὴ Φύση»¹⁰. Τὸ ἀντίθετο εἶναι ὥστόσο ἀληθινό! Προτοῦ νὰ συντελεστοῦν οἱ διαδικασίες τῆς ἐξατομικεύσεως καὶ οἱ συνακόλουθες σχέσεις ἀμοιβαιότητος οἱ ἄνθρωποι γεννιῶνται καὶ παραμένουν ἐξαρτήματα τῆς ὁμάδας πού τοὺς παράγει καὶ τοῦ περιβάλλοντος πού τοὺς περιστοιχίζει καὶ τοὺς καταναγκάζει. Δὲν γίνονται ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι παρὰ μόνον ἀπὸ τὴν στιγμή πού ἡ σχέση ἀμοιβαιότητος ἢ ὁποία ἀκολουθεῖ τὴν ἐξατομίκευση παίρνει τὴν μορφὴ ἐνὸς νόμου —κατὰ τὴν ἀντικειμενικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου— ὁ ὁποῖος κάνει αὐτονόμητὴ τὴν ἐξίσωση: δικαίωμα = ὑποχρέωση, τόσο στὸ ἐπίπεδο τῶν ὑποκειμενικῶν συνειδήσεων (Ἠθικὴ) ὅσο καὶ σ' ἐκεῖνο τῶν ἀντικειμενικῶν καταναγκαστικῶν ρυθμίσεων τῆς συμπεριφορᾶς (Δίκαιο). Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια, ὁ Goethe πολὺ ὀρθὰ διεβεβαίωσε σὲ ἓνα ἀπὸ τοὺς στί-

9. Βλ. Ἀ. Σβώλου - Γ. Βλάχου, ὅπ. ἀν., σελ. 100 ἐπ.

10. Ἡ ἰδέα αὕτὴ ἐπαναλαμβάνεται συχνὰ ἔπειτα ἀπὸ τὴν Διακήρυξη τῆς Ἀμερικανικῆς Ἀνεξαρτησίας καὶ ἡ καταγωγὴ τῆς ἀποδίδεται, πολλὰς φορὲς, στὸν Rousseau. Στὴν πραγματικότητα, «ἡ ἐξατομίκευση καὶ ἡ κοινωνικοποίηση τοῦ ἀνθρώπου» πραγματοποιιοῦνται μονομιᾶς. Τὴν ἴδια στιγμή πού τὸ κράτος τοῦ Λόγου προβάλλεται στὸν στοχασμό, τὸ ἄτομο, ἐλευθερωμένο ἀπὸ τὴν ἀπροσδιοριστία τοῦ φυσικοῦ καθεστῶτος, ἀποκτᾷ εὐθὺς ἀμέσως ἠθικὴ ἐλευθερία, γίνεται ἱκανὸ νὰ ὑπακούει στὸ νόμο πού ἐπιβάλλει στὸν ἑαυτὸ του». Βλ. τὴν μελέτη μου: «Στοχασμοὶ στὸ περιθώριο τῆς θεωρίας τοῦ κοινωνικοῦ συμβολαίου», *Μελέτες*, ὅπ. ἀν., σελ. 123.

χους του ότι «μόνο ο νόμος μπορεί να μᾶς ἀποδώσει ἐλευθερία» (...das Gesetz nur kann uns Freiheit geben!) Καὶ πολὺ ὀρθὰ ἢ λαμπρὴ γνώστης τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιότητος Jacqueline de Romilly ὑπογραμμίζει πόσον ἀδιαχώριστες παραμένουν, στοὺς κόλπους τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας καὶ κατ' ἐπέκταση στὸν νεώτερο κόσμος, οἱ ἔννοιες τοῦ νόμου καὶ τῆς δημοκρατικῆς ἐλευθερίας¹¹.

Ὁ νόμος δὲν μᾶς ἀποδίδει, ὥστόσο, παρὰ τὴν ἐλευθερία ποὺ ἤδη μᾶς ἀνήκει, σὲ καθένα ἀπὸ ἐμᾶς, ὡς ἕνα ὃν ποὺ εἶναι ἱκανὸ νὰ ἀποκτήσει συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ του καὶ νὰ μετατρέψει τὴν διαφορὰ ποὺ τὸ χωρίζει ἀπὸ τοὺς ἄλλους σὲ σύμβολο μιᾶς ταυτότητας μὲ ἔρεισμα τὴν ἀμοιβαιότητα. Κατ' αὐτὴν τὴν ἔννοια —καὶ μόνο κατ' αὐτήν— οἱ ἄνθρωποι γίνονται ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι. Καὶ εἶναι ἐξίσου εὐνόητο ὅτι ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἰσότητα ποὺ τοὺς διακρίνει διαφοροποιοῦνται στὴν πράξη κατὰ τὴν ἄπειρη ποικιλία τῶν ὅρων καὶ συνθηκῶν ὑπὸ τις ὁποῖες —καὶ ὑπὸ τὴν ἐγγύηση τῆς ἰσονομίας— τὸ κάθε ἄτομο ἐπιτελεῖ τὸν προορισμό του, σύμφωνα μὲ τις ὑποκειμενικὲς ἢ ἀντικειμενικὲς καταστάσεις τῆς ομάδας μέσα στὴν ὁποία ζῇ καὶ κινεῖται ἢ τῆς συνολικῆς κοινωνίας ἢ ὁποία, ἀπὸ πολὺ ὑψηλά, διακαθορίζει τὰ πεπωμένα του.

Εἶναι ἀκριβῶς σὲ συσχετισμὸ μὲ αὐτὲς τις ἀντικειμενικὲς καταστάσεις καὶ συνθήκες ποὺ ἔλαβε χώρα τὸ ρήγμα, στὴν κοινωνικὴ φιλοσοφία καὶ τὸ συνταγματικὸ δίκαιο τῶν νεωτέρων χρόνων, ἀνάμεσα στὸν φιλελευθερισμὸ καὶ τὸν σοσιαλισμὸ. Παρασυρόμενος ἀπὸ τις φυσιοκρατικὲς ἀντιλήψεις στὴν οἰκονομία, ὁ πρῶτος ὑπέθεσε ὅτι οἱ καλλίτερες ἀντικειμενικὲς συνθήκες ὑπὲρ τοῦ ατόμου θὰ εἶχαν ἐπιτευχθεῖ ἂν τὸ τελευταῖο ἀφηνόταν ἐλεύθερο νὰ ρυθμίσει τις τύχες του ὑπὸ τὸ κάλυμμα ἐνὸς νόμου ἴσου γιὰ ὅλους, στὸ πλαίσιο μιᾶς συναγωνιστικῆς κοινωνίας, μὲ ἀποκλειστικὸ κίνητρο τὸ κέρδος, καὶ τῆς ὁποίας τὸ κράτος ἐγγυᾶται τὴ λειτουργία χωρὶς νὰ ἐπεμβαίνει σ' αὐτήν. Ὁ Johann-Gottlieb Fichte εἶχεν ἀποκαλέσει ἤδη, στὸ πρῶτο ἔτος τοῦ 19ου αἰῶνα, αὐτὴ τὴν ἐλευθερία «ἐλευθερία ἀγρίων»¹² καὶ οἱ περισσότεροι πρόσφατες κοινωνικὲς ἐξελίξεις ἀπέδειξαν τὴν κουφότητά της. Ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὴν κοινωνία καὶ τὸ κράτος παρέμεινε ὥστόσο ἔκτοτε, ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων, νεκρὸ γράμμα, ὅταν δὲν ἀπεδείχθη ὅτι ἐχρησίμευσε ὡς πρόσχημα ὑπόπτων συναλλαγῶν. Ἐγινε ὅπωςδήποτε ὁλοένα καὶ περισσότερο συνειδητὸ ὅτι ἐὰν τὸ κράτος εἶναι πράγματι ὁ ἐγγυητὴς τοῦ ἀντικειμενικοῦ δικαίου τῆς κοινωνίας καὶ ἐὰν τὸ δίκαιο δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἀπὸ μία ἀπόρροια τῆς ἴσης ἐλευθερίας τῶν ατόμων ὡς αὐτονόμων

11. Jacqueline de Romilly, *La Grèce antique à la découverte de la liberté*, Paris, Ed. de Fallois, 1989, *La Loi dans la pensée grecque*. Paris, Les Belles Lettres, 1971.

12. *Der geschlossene handelsstaat*, S. W. σελ. 451 ἐπ.

υπάρξουν, δηλαδή ως πρόσωπων, αποτελεῖ καθῆκον τοῦ κράτους νὰ ἐπιμελεῖται ὅπως κάθε ἄνθρωπος ἀνευρίσκει μέσα στὴν κοινωνία προσφόρους ὄρους καὶ συνθη-
κες υπάρξεως. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἰδέα τῆς «ἀνθρώπινης ἀξίας», τὴν ὁποία ὀρι-
σμένα σύγχρονα Συντάγματα καὶ τὸ δικό μας¹³ θέτουν ὡς προηγούμενο τῆς ἔμπρα-
κτης λειτουργίας τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν, δὲν θὰ μπορούσε κατὰ κανένα
τρόπο νὰ ἐνέχει ἀρνητικὴ ἀπλῶς σημασία, κατὰ τὰ πρότυπα τοῦ φιλελευθέρου ἀτο-
μισμού. Ἐφόσον ἡ ἰδέα τοῦ δικαιώματος τοῦ ἀνθρώπου ἐντοπίζεται στὴν διαλεκτικὴ
καὶ διαλογικὴ φύση του ὡς κοινωνικοῦ ὄντος, τὸ ἀτομικὸ δικαίωμα συνδέεται ἀρ-
ρήκτως μὲ τὸ γενικὸ συμφέρον· καὶ τὸ περιεχόμενο καὶ τοῦ ἐνὸς καὶ τοῦ ἄλλου,
τὸ «εὖ ζῆν» τοῦ καθ' ἐνὸς καὶ τὸ «κοινὸ ἀγαθόν» ὅλων μαζί, εὐρίσκονται σὲ μία διαρκῆ
σχέση ἀμοιβαιότητος καὶ διακαθορίζονται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Ἡ «ἀνθρώπινη
ἀξία» ὀφείλει, κατὰ συνέπεια, νὰ ἐπιβεβαιώνεται τόσο στὸ ἐπίπεδο τῶν λεγομένων
κλασικῶν ἐλευθεριῶν ὅσο καὶ σ' ἐκεῖνο τῶν περισσότερο προσφάτων κοινωνικῶν
καὶ πολιτισμικῶν δικαιωμάτων. Ὅφειλε νὰ προστατεύεται τόσο διὰ μέτρων προ-
ορισμένων νὰ ὑποβοηθήσουν τὸ ἄτομο ὅσον καὶ μὲ παρεμβάσεις ποὺ κατατείνουν
νὰ ἐξασφαλίσουν στὸν καθένα καὶ ὅλους μαζί τὸ καλλίτερο δυνατό περιβάλλον, πολι-
τισμικὸ καὶ φυσικόν. Γίνεται κατὰδηλο, ὑπ' αὐτὴν τὴν σκοπιά, ὅτι ἡ τριμερὴς διαί-
ρεση τῶν δικαιωμάτων σὲ ἀτομικά, κοινωνικά καὶ πολιτισμικά δὲν ἐνέχει παρὰ τὴ
σημασία μίας μεθοδικῆς κατατάξεως γιὰ διδασκτικὰ σκοπιμότητες. Ἡ ἐνότητα τοῦ
συστήματος τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἀνθρώπου¹⁴ προκύπτει αὐτομάτως· ἀπὸ τὴν
ἀναγνώριση τοῦ ἀτόμου ὡς διακεκριμένης ὀντότητας ἱκανῆς νὰ μετᾶσχει στὴν
πρόοδο τοῦ ἔθνους καὶ κατόχου, ὡς ἐκ τούτου, ἐνὸς δικαιώματος ἴσης κατὰ νόμον
ἐλευθερίας.

13. «Ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ προστασία τῆς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου αποτελεῖ τὴν πρωταρχικὴ
ὕποχρέωση τῆς Πολιτείας», ἄρθρο 2 § 1. Ἡ διάταξη αὕτη τοῦ Σ. ἔχει σχολιασθεῖ μὲ ἐπιμέλεια ἀπὸ
τὸν Γ. Α. Χουβαρδᾶ (*Ἡ συνταγματικὴ προστασία τῆς ἀξιοπρεπείας τοῦ ἀνθρώπου*, Ἀθήνα,
1990, ὅπου γίνεται καὶ ἀναδρομὴ στὶς πηγές, ἰδιαιτέρως δὲ σὲ νεώτερα γερμανικὰ πρότυπα). Οὐσια-
στικὴ καὶ μόνιμη πηγὴ τοῦ δικαιώματος παραμένει, ὡστόσο, ἡ ἀρχαιοελληνικὴ ἀντίληψη τοῦ
ἐλευθέρου ἀνθρώπου, ὅπως αὕτη διεπλάσθη στοὺς κόλπους τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας. Βλ.
τὸ βιβλίό μου: *Ἡ ἰδέα τοῦ ἐλευθέρου ἀνθρώπου στὴν Δημοκρατία τῶν Ἀθηναίων*, Ἀθήναι, Ἀ.
Σάκκουλας 1994.

14. Γιὰ μίαν εὐρύτερη ἐπισκόπηση αὐτοῦ τοῦ θέματος, βλ. τὴν μελέτη μου: «La structure
des droits de l'homme et le problème de leur réglementation en régime pluraliste» *Rev.
Inter. de Dr. comparé*, 1972, σελ. 279 ἐπ., ἰδίως 310 ἐπ.

* * *

Θὰ ἦταν μάταιο νὰ ἀποσιωπηθοῦν οἱ δυσκολίες ποὺ προκύπτουν κατὰ τὴν πραγματοποίηση τῆς ἐνοποιητικῆς αὐτῆς ἀντιλήψεως. Οἱ δυσκολίες αὐτὲς προέρχονται, ὥστόσο, στὴν πραγματικότητα ἀπὸ τὴ συνήθη ταύτιση, στὴν ἀφετηρία, τοῦ ὁλοκληρωτικοῦ ἀτομισμοῦ μὲ τὶς ἀπαράδεκτες πλέον σήμερα φυσιοκρατικὲς ἀντιλήψεις καὶ ἰδέες. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐξίσου ἐσφαλμένη ἀντίληψη ὅτι μὲ τὴν ἀπλὴ ὑποκατάσταση κοινωνικῶν προτύπων στὴν οἰκονομία τῆς ἀγορᾶς θὰ εἶχε συντελεσθεῖ αὐτομάτως τὸ ἀναμενόμενο «πῆδημα ἀπὸ τὸν κόσμο τῆς ἀνάγκης στὸν κόσμο τῆς ἐλευθερίας» γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.

Στὴν πραγματικότητα, ὅπως ἐτονίσθη ἀπὸ τὴν ἀρχή, οἱ ἄνθρωποι δὲν εἶναι ἐξίσου ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι καθ' ὅλες τὶς ιδιότητες καὶ πράξεις τῶν ὁποίων εἶναι ὑπεύθυνοι εἴτε πρόκειται ὑπὸ καθεστῶς ἀτομιστικὸ ἢ φιλελεύθερο, εἴτε ζοῦν καὶ κινοῦνται ὑπὸ καθεστῶς κοινωνιστικὸ ἢ αὐταρχικὸ. Κατὰ τὴν πορεία τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ μερικοὶ προχωροῦν ἐμπρός, ἄλλοι μένουν πίσω, ὅποιαδήποτε καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐνίσχυση τὴν ὁποία λαμβάνουν ἀπὸ τὴν κοινωνία. Ἀνάμεσα στὶς ἐκλαμπές τῆς ἰδιοφυΐας καὶ τὴν σκοτεινὴ ὁμοιογένεια τῆς μάζας ὑπάρχει μία ἄβυσσος τὴν ὁποία ὁ ἀφελὴς ἰσοπεδωτισμὸς δὲν θὰ μπορέσει ποτὲ νὰ καλύψει. Ἐκεῖνο ποὺ προέχει, λοιπόν, εἶναι νὰ ἐξασφαλισθεῖ στὸν καθένα ἡ θέση γιὰ τὴν ὁποία εἶναι ἱκανὸς σύμφωνα μὲ τὶς φυσικὲς ἢ ἐπικτητές ἱκανότητές του. Καὶ ὁ μεγαλύτερος κίνδυνος γιὰ τὸ δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ ὑποκατασταθεῖ σ' αὐτὴν τὴν ἴση ἐλευθερία καὶ σ' αὐτὴν τὴν ἴση προστασία, μία ἰσότητα ἀπολαύσεων ἐκ τῶν κάτω μὲ ἔρεσμα τὴν ἐσφαλμένη ἀρχὴ ὅτι «ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γεννιῶνται ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι στὴ Φύση». Ἀκριβῶς ἐπειδὴ δὲν εἶναι «φυσικὴ», ἡ ἀνθρώπινη ἐλευθερία συνεπάγεται τὴν ἐπιλεκτικότητα καὶ τροφοδοτεῖται ἀπὸ αὐτὴν, μία ἐπιλεκτικότητα, ὥστόσο, ἡ ὁποία, κατ' ἀντιπαράθεση πρὸς τὸν ἰσοπεδωτικὸ νατουραλισμὸ, εἶναι ἀνοικτὴ στὴν ἀνάπτυξη καὶ τὴν πρόοδο τοῦ καθενὸς καὶ ὅλων μαζί, χάρη στὴν κατάλληλη διαρρύθμιση τῶν συνθηκῶν ἐκπαιδεύσεως, ὑλικῆς εὐμάρειας καὶ κοινωνικῆς ἀνόδου. Ἡ ἀνάπτυξη αὕτῃ δὲν θὰ μποροῦσε πράγματι, παρὰ νὰ εἶναι ἀνιση, ἀφοῦ ἐξαρτᾶται καὶ ἀπὸ τὶς προσωπικὲς ιδιότητες τοῦ ἴδιου τοῦ ἀτόμου, ἀπὸ τὶς διανοητικὲς καὶ βιολογικὲς του ἱκανότητες, τὴν θέλησή του καὶ τὸν χαρακτῆρα του. Ὁ συνταγματικὸς ὀρισμὸς τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν ποὺ θὰ ἀγνοοῦσε τὰ οὐσιαστικὰ καὶ μόνιμα δεδομένα τοῦ προβλήματος θὰ προσέκρουε σ' αὐτὴν τὴν πρωταρχικὴ ἀλήθεια, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία τὸ θεμελιῶδες δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου δὲν γίνεται πραγματικὸ παρὰ μόνον κατὰ τὸ μέτρο ποὺ τὸ ἄτομο παραμένει ὡς τὸ τέλος —μέσα στὴν κοινωνία ἀναμφιβόλως καὶ μὲ τὴ συνδρομὴ της— ὁ ὑπεύθυνος παράγων τῶν πεπωμένων

του. Είναι εύνοητο αντιστρόφως, ότι, ή αναγνώριση του θεμελιώδους δικαιώματος του ατόμου ως προσώπου αποτελεί τὸ κριτήριο νομιμοποιήσεως κάθε συγκεκριμένης δημοκρατικῆς τάξεως καὶ ἡ Διακήρυξη τῶν Δικαιωμάτων τῆς Γαλλικῆς Ἐπαναστάσεως εὐλόγως τὸ υπογραμμίζει, στὸ ἄρθρο 16¹⁵, μὲ πολλή ἔμφαση. Ὑπὸ τὸν ὅρο, πάντως, νὰ μὴ συγχέεται ἐκεῖνο ποὺ ἀνήκει στὴν ἀνθρώπινη προσωπικότητα ὡς *ius suum* μὲ τὶς ἰδιαιτέρους καὶ ἐξειδικευμένες ἐκδηλώσεις ὑπὸ τὶς ὁποῖες τὸ δικαίωμα αὐτὸ ἐμφανίζεται στὴν ἀτελείωτη ποικιλία τῶν καθέκαστα ἱστορικῶν στιγμῶν.

Εἶναι εὐχερές, πράγματι, νὰ γίνῃ ἀντιληπτό, ὅτι, ἂν τὸ δικαίωμα τῆς προσωπικότητας τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἓνα καὶ ὁμοιογενὲς στὴ βαθύτερη οὐσία του γιὰ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους, οἱ μορφές καὶ οἱ τρόποι μὲ τοὺς ὁποίους ἐκδηλώνεται στὴν ἱστορία, τὰ νομικὰ ἢ ὑλικά μέσα, καθὼς καὶ οἱ τεχνικὲς ποὺ ἀποβλέπουν στὴν προστασία του μποροῦν νὰ διαφέρουν σημαντικά, σύμφωνα μὲ τὶς ἰδιαιτέρες συνθῆκες τῆς ζωῆς κάθε λαοῦ, τὸ χαρακτήρα ποὺ τὸν διακρίνει καὶ τοὺς μεταβλητοὺς παράγοντες τῆς ἱστορικῆς του υπάρξεως. Ἐξαρτῶνται, ὅμως, ἰδιαιτέρα ἀπὸ τὸν τρόπο τῆς ὑλικῆς παραγωγῆς καὶ τοὺς συσχετισμοὺς ποὺ τὸν συνδέουν μὲ τὸν διανοητικὸ καὶ ἠθικὸ πολιτισμό¹⁶. Ὑπὸ τὴν προϋπόθεση, φυσικά, ὅτι, σὲ κάθε περίπτωσι, ἡ παρεχόμενη προστασία ἀφήνει ἀδιατάρακτον τὸν οὐσιαστικὸ πυρήνα τοῦ δικαιώματος, τὴν δυνατότητα δηλαδὴ καλλιέργειας καὶ ἀναπτύξεως τοῦ προσώπου στοὺς κόλπους τοῦ εὐρυτέρου συνόλου μέσα στὸ ὁποῖο ζῇ καὶ κινεῖται.

Συνέπεια ὅλων αὐτῶν τῶν σκέψεων καὶ διαπιστώσεων εἶναι, ὅτι, κάθε συνταγματικὸς ὁρισμὸς τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν, μὲ ἐξάίρεση τὶς διατάξεις ποὺ κατοχυρώνουν, ὑπὸ τὴν καταλυτικὴ ἀρχὴ τῆς ἰσονομίας¹⁷ τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἀσφάλειαν τοῦ ατόμου ὡς προσώπου, ὑπόκεινται σὲ ἀναθεώρηση. Καὶ οἱ συνταγματικὲς ρῆτρες

15. «Κάθε κοινωνία στὴν ὁποία ἡ ἐγγύηση τῶν δικαιωμάτων δὲν εἶναι ἐξασφαλισμένη καὶ ἡ διάκριση τῶν ἐξουσιῶν δὲν εἶναι καθορισμένη, δὲν ἔχει Σύνταγμα».

16. Στὸν «τρόπο παραγωγῆς» περιλαμβάνονται ἔχι μόνον οἱ τεχνικὲς παραγωγῆς καὶ διανομῆς τῶν ὑλικῶν ἀγαθῶν καὶ οἱ ἀντίστοιχες κοινωνικὲς στρωματώσεις ἀλλὰ καὶ τὸ φυσικὸ περιβάλλον καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τὸν ἄνθρωπο. Ὁ «τρόπος παραγωγῆς» δὲν ἀποτελεῖ, ὡπωσδήποτε αὐτόνομο ἢ καὶ κυρίαρχο παράγοντα τῶν ἱστορικῶν μεταβολῶν κατὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἱστοικοῦ ὑλισμοῦ, ἀλλ' ἐξαρτᾶται, μὲ τὴν σειρά του, ἀπὸ τὰ δεδομένα καὶ τὶς δυνατότητες ποὺ προσφέρει τὸ ἠθικὸ καὶ πνευματικὸ ὑπόβαθρο τῆς κάθε ἰδιαιτέρας κοινωνίας.

17. Γιὰ μιὰ ἐπακριβῆ ἀξιολόγηση τῆς σημασίας αὐτοῦ τοῦ ὅρου κατὰ τὸ ἰσχύον ἐλληνικὸ Σύνταγμα, βλ. τὴν ἐμπεριστατωμένη μελέτη τοῦ Καθηγητῆ Φαίδωνος Βεγλερῆ «Ἡ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος καὶ τὸ Σύνταγμα» (Ἀνατ. ἀπὸ τὸν τόμο *Δικαιοσύνη καὶ Δίκαιο*). Ἀφιέρωμα στὸν Μιχαήλ Στασινόπουλο, ἐκδ. Ἀ. Σάκουλα, 1994.

πού απαγορεύουν μία τέτοια αναθεώρηση είναι αντιφατικές πρὸς αὐτὴ τὴν ἰδέα τοῦ θεμελιώδους δικαιώματος. Ἡ συνταγματικὴ ἱστορία τῶν δύο τελευταίων αἰώνων ἐπιβεβαιώνει κατὰ τρόπο ἀπολύτως πειστικὸ αὐτὴ τὴν ἀλήθεια¹⁸. Θὰ ἀρκοῦσαν, ἐδῶ, δύο μόνο παραδείγματα: Ἡ ἀπόσταση εἶναι μεγάλη ἀνάμεσα στὴν ἀπολυτοποίηση τοῦ ἀτομικοῦ δικαιώματος τῆς ἰδιοκτησίας καθ' ὅλον τὸν δέκατον ἑνατον αἰῶνα καὶ τὴ σχετικοποίηση τὴν ὁποῖαν ὑπέστη κατὰ τὸ δεύτερο ἡμισυ τοῦ ἀμέσως ἐπομένου αἰῶνα, σὲ συνάρτηση μὲ τὶς δομικὲς ἀλλαγὰς τοῦ ὅλου συστήματος τῆς οἰκονομίας καὶ τὶς βαθύτατες ἀνακατατάξεις στὶς κοινωνικὲς στρωματώσεις. Ἐνα ἄλλο παράδειγμα εἶναι ἐπίσης ἐντυπωσιακόν. Ἐντελῶς διαφορετικὲς εἶναι σήμερα, σὲ σχέση μὲ τοὺς προηγούμενους αἰῶνες, οἱ προϋποθέσεις ἀσκήσεως καὶ προστασίας τῆς ἐλευθερίας τοῦ στοχασμοῦ καὶ τοῦ τύπου. Ἄν σήμερα ἡ ἐλευθερία αὐτὴ ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι, στὶς δημοκρατίες, «Παλλάδιον ὅλων τῶν ἐλευθεριῶν», ὅπως τὸ ἐδογματίσε ὁ Kant, ἀποτελεῖ ἐντούτοις τώρα, ὅταν δὲν ἐλέγχεται καταλλήλως, τὴν μεγαλύτερη ἀπειλὴ γιὰ τὸ σύστημα προστασίας καὶ τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν ἀλλὰ καὶ τῶν ἡθῶν¹⁹. Ὁ ρυθμιστικὸς ρόλος τοῦ κράτους καὶ οἱ ἀντίστοιχες διαδικασίες ἐνέχουν, στὶς κοινωνίες πού ἔχουν παραδοθεῖ στὴν κυριαρχία τοῦ Ἡχου καὶ τῆς Εἰκόνας, ἐντελῶς διαφορετικὴ σημασία ἀπὸ ἐκεῖνον πού ἐπέτασσε ἡ λελογισμένη χρῆση τοῦ Λόγου καὶ τοῦ Τύπου κατὰ τὴν προηγούμενη περίοδο τῆς ἱστορικῆς ζωῆς.

Καὶ εἶναι, φυσικά, ἀπαράδεκτο αὐτὸ πού συμβαίνει σήμερα, ἰδιαίτερα στὴ Χώρα μας, τὸ ἄτομο νὰ ὑφίσταται ἀπὸ τοὺς τηλεοπτικοὺς ἢ ραδιοφωνικοὺς σταθμοὺς τὶς ἐπιθέσεις κάθε λογῆς διαστροφῶν, χωρὶς κανένα ἔχνος προστασίας ὅλων ἐκεῖνων τὰ ὁποῖα, στὸ Σύνταγμά μας, συμβολίζει ὁ ὅρος «ἀνθρώπινη ἀξία».

Ὡστόσο, ἂν εἶναι ἀληθὲς ὅτι οἱ συνταγματικοὶ ὅρισμοι παραμένουν, κάτω ἀπὸ αὐτὴν τὴν σκοπιὰ, σχετικοὶ καὶ πρόσκαιροι, ἐκεῖνο τὸ ὁποῖο παραμένει ἀναλλοίωτο μέσα στὸν χρόνον εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ὑποκείμενο τῆς προστασίας, δηλαδὴ ὁ ἄνθρωπος ὡς προσωπικότητα. Ὁ ἄνθρωπος πού παραγκωνίζεται ὅταν, ἐν ὀνόματι δογματικῶν ἀρχῶν ἢ ἰδεολογικῶν κριτηρίων, προβάλλεται ὡς ὅρος τῆς εὐδαιμονίας του ἕνα ἐφήμερο κατηγορικὸ συμφέρον ἢ ὅταν ἡ διάκριση ἀνάμεσα στὸν ἰθαγενῆ καὶ τὸν ἄλλοδαπὸ κάνει νὰ ὑποβιβάζεται ἢ καὶ νὰ λησμονεῖται ἐντελῶς ἡ ἀνθρώπινη ιδιότητα τοῦ τελευταίου. Τὸ θεμελιῶδες δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου παραγνωρίζεται, ὅμως, ἐπίσης, ὅταν τὸ ὑποκείμενο ὡς φορέας ἐνὸς δικαιώματος ὅπως αὐτό, ταυτίζεται μὲ τὴν ἰδέα

18. Βλ. τὴν ἀνωτέρω ὑποσ. 14 μελέτη μου.

19. Βλ. σχετικὴ ὁμιλία μου στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, ὑπὸ τὸν τίτλο «Ἡ Δημοκρατία καὶ τὸ ἐπικοινωνιακὸ σύστημα», *Μελέτες*, τ. I, 1988, σελ. 87 ἐπ.

μιᾶς ἀφηρεμένης φυσικῆς ἀτομικῆς ὑπάρξεως, ἡ ὁποία οὐδέποτε ὑπῆρξε, ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος, ἀπὸ τὸν πιὸ ἀπλὸ καὶ πρωτόγονο ὡς τὸν πιὸ ἐξελιγμένο καὶ περίπλοκο εἶναι ὀργανικὸ μέλος μιᾶς συλλογικῆς ἐνότητας ἢ, ἀκριβέστερα, μιᾶς σειρᾶς ἐπαλληλῶν πολιτισμικῶν κύκλων ποὺ ὑποβαστάζουν καὶ τροφοδοτοῦν καὶ τὶς πράξεις του καὶ τὰ ὄνειρά του. Τοῦτο σημαίνει, προφανῶς, ὅτι οἱ συνταγματικὲς ρυθμίσεις τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν, σὲ ὁποιοδήποτε τύπου καὶ μορφῆς δημοκρατικὴ κοινωνία, ἐμπλέκονται κατ' ἀνάγκη στὸ πλέγμα τῶν εὐρυτέρων κοινωνικο-πολιτικῶν συναρτήσεων. Ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων, τὸ θεμελιῶδες δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι καὶ αὐτὸ μία ἀπὸ τὶς παραμέτρους —ἢ περισσότερο ἀποφασιστικῆ— τῶν πλουραλιστικῶν δομῶν τῆς δημοκρατικῆς κοινωνίας. Εἶναι αὐτὲς οἱ δομὲς ποὺ τὸ ὑποβαστάζουν καὶ τὸ ζωοποιοῦν. Ἀπὸ τὴν εὐρωστία τους ἐξαρτᾶται, κατὰ μέγα μέρος, ἡ διαφύλαξη τῆς οὐσίας του καὶ ἡ πραγμάτωση τῆς ἀποστολῆς του²⁰.

* * *

Ἀπὸ τὴν σύντομη αὐτὴ ἐπισκόπηση τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ θεμελιώδους δικαιώματος μποροῦν νὰ συναχθοῦν τώρα μερικὲς γενικὲς διαπιστώσεις.

Στὸ φῶς τῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας, ὅπως αὐτὴ μπορεῖ νὰ λειτουργεῖ σήμερα ἐμπλουτισμένη ἀπὸ τὰ δεδομένα τῆς κοινωνικῆς ἐπιστήμης, τῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς ἱστορίας, τὸ θεμελιῶδες δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ ἐπιβεβαίωση τῆς αὐταξίας του ὡς προσώπου, μὲ ὅλες τὶς δυνατὲς νομικὲς, ἠθικὲς καὶ κοινωνικο-πολιτικὲς προεκτάσεις τῆς, μπορεῖ νὰ τοποθετεῖται ἐφεξῆς σὲ ἴση ἀπόσταση τόσο ἀπὸ τὴν θεωρία τῶν λεγομένων «φυσικῶν» δικαιωμάτων ὅσον καὶ ἀπὸ τὶς κατασκευὲς τοῦ νομικοῦ θετικισμοῦ. Σὲ σχέση μὲ τὴν πρώτη, ἡ φιλοσοφικὴ ἀνθρωπολογία τῆς ἐποχῆς μας εὐρίσκεται σὲ χτυπητὴ ἀντιπαράθεση κατὰ τὸ μέτρο ποὺ ἀπορρίπτει ἀποφασιστικὰ τὴν ἀρχὴ ὅτι «ὅλοι οἱ ἄνθρωποι γεννιῶνται ἐλεύθεροι καὶ ἴσοι ἀπὸ τὴν Φύση», χωρὶς ὅμως νὰ μπορεῖ νὰ δεχθεῖ ὅτι τὸ θεμελιῶδες δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου, ἡ «αὐταξία» του εἶναι ἀπλὴ παραχώρηση ἐνὸς ἀντικειμενικοῦ δικαίου ποὺ τοποθετεῖται ἐπάνω ἀπὸ τὰ ἄτομα καὶ ἀπορρέει ἀπὸ τὴν μυστικὴ θέληση κάποιας ἐπίγειας

20. Βλ. τὴν μελέτη μου: «Ὁ οἰκονομικὸς καὶ κοινωνικὸς πλουραλισμὸς καὶ ἡ ἐννοια τῆς δημοκρατικῆς κοινωνίας» *Μελέτες* III, 1991, σελ. 377-420. Ἀπὸ τὴν παλαιότερη βιβλιογραφία, βλ. ἰδίως τὶς μελέτες τοῦ Harold Laski. Μεταξὺ τῶν νεωτέρων: Stanislaw Ehrlich, *Pluralism on and off Course*, Oxford-New York, 1982, Rainer Eisefeld, «Pluralism as a Critical Theory», *Praxis International* 6 (1986), 277 ἐπ.

ἐξουσίας, ὅπως τὸ ἐδογματίζεε ὁ νομικός θετικισμός. Ἄν ὁ νόμος εἶναι ἀναγκαῖος γιὰ νὰ καταστεῖ τὸ δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργό, αὐτὸ συμβαίνει, ὅπως ὑπεγράμμισθη ἀπὸ τὴν ἀρχή, καὶ ὅπως ὑπολαμβάνεται ἤδη, ἀσφαλῶς, ἀπὸ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ σοφία²¹, ἐπειδὴ ἡ ἰδέα τοῦ νομικοῦ καταναγκασμοῦ ἐνυπάρχει σ' αὐτὸ τοῦτο τὸ θεμελιῶδες δικαίωμα, τὸ ὁποῖο ἐμφανίζεται ταυτόχρονα ὑποκειμενικὸ καὶ ἀντικειμενικὸ, ἀτομικὸ καὶ κοινωνικὸ, στὴν αἰωνίως παραγωγικὴ διαλεκτικὴ σχέση ποὺ ἐνώνει τὸ Ἐγὼ μὲ τὸ Σὺ, τὸ ἄτομο μὲ τοὺς ἄλλους, καὶ ὅλα μαζὶ τὰ ἄτομα μὲ τοὺς ἐπαλλήλους κύκλους κοινωνικῆς ζωῆς καὶ δημιουργίας μέσα στοὺς ὁποίους κινεῖται ἀκατάπαυστα.

Ἐκεῖνο ποὺ πρόχει, συνεπῶς, στίς σύγχρονες δημοκρατικὲς κοινωνίες, ὅταν ἐγκύπτουν στὴν συνταγματικὴ ἀποτύπωση τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν, εἶναι νὰ κατανοήσουν ὅτι ὅλα αὐτὰ τὰ δικαιώματα καὶ ἐλευθερίες πηγάζουν ἀπὸ τὸ ἓνα καὶ ἀναλλοίωτο στὴν οὐσία του θεμελιῶδες δικαίωμα τοῦ ἀνθρώπου ὡς προσώπου καὶ κατατείνουν πρὸς αὐτό, εἴτε ὀνομάζονται ἀτομικά, εἴτε κοινωνικά ἢ πολιτισμικά. Ἡ ἀνθρωποκεντρικὴ καὶ ταυτόχρονα κοινωνικὴ αὐτὴ ἀντίληψη τῶν δικαιωμάτων θὰ ἔχει πάντοτε τὸ προσὸν νὰ κάνει λογικῶς δυνατὴ καὶ πρακτικῶς ἀποδοτικὴ τὴν συμφιλίωση τοῦ δικαιώματος μὲ τὴν ὑποχρέωση, τὴν διαλογικὴ ἰσότητα ὅλων τῶν ἀτόμων καὶ τὴν ἐλεύθερη ἀνάπτυξη τῆς προσωπικότητος τοῦ καθενὸς καὶ ὅλων μαζὶ. Ἀληθινά γίνεται ἔτσι ἀντιληπτὸ ὅτι ἐὰν τὸ δικαίωμα ζωῆς καὶ ἐργασίας εἶναι πρωταρχικὴ προϋπόθεση γιὰ τὴν λειτουργία μιᾶς κοινωνίας ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ πρόσωπα —καὶ ὄχι ἀπὸ ἀτομικὲς μονάδες ἐνὸς ὁποιουδήποτε ζωικοῦ εἴδους—, ἡ ἀσφάλεια τῆς ὑπάρξεως δὲν εἶναι ὥστόσο τελικὸς σκοπὸς ἀλλὰ μόνον ἓνα μέσο ὥστε ὁ μεγαλύτερος δυνατὸς ἀριθμὸς προσώπων νὰ συμμετέχουν στίς ἀστείρευτες προόδους τῆς ἀνθρωπότητος. Πράγμα ποὺ ὑποδηλώνει ἀκόμη ὅτι, ἀφοῦ ἡ ἰδέα τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μὲ τὴν συλλογικὴ πρόοδο τὸ *ius suum* —τὸ ἀτομικὸ δικαίωμα—, δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ ἴδιο τίποτε ἄλλο ἀπὸ μία ἐπιβεβαίωση τῆς ἐμπρακτικῆς συμμετοχῆς τοῦ ἀτομικοῦ ἀνθρώπου στὴ συλλογικὴ πρόοδο. Κατὰ τὴν ἴδια λογικὴ ἡ ἀξιοκρατία ἐμφανίζεται ὡς τὸ ἀναγκαῖο παραπλήρωμα τῆς ἰσότητος καὶ ἡ ἐλευθερία ἐννοούμενη καὶ προστατευόμενη στὰ μέτρα αὐτῶν τῶν ἐπιταγῶν ἀποτελεῖ οὐσιώδη ὅρο γιὰ τὴν ὀρθὴ λειτουργία τοῦ ὅλου συστήματος τῶν δικαιωμάτων καὶ ἐλευθεριῶν καὶ δι' αὐτῶν τῆς δημοκρατίας ὡς πολιτεύματος τῆς προόδου καὶ τοῦ πολιτισμοῦ²².

21. Βλ. τὴν ἀνωτέρω, ὑποσ. 11 καὶ 13 βιβλιογραφία.

22. Ὁ ἄρρηκτος δεσμὸς τῆς δημοκρατικῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀξιοκρατίας ὑπῆρξε τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῆς Δημοκρατίας τῶν Ἀθηναίων, βλ. τὸ ἀνωτέρω, ὑποσ. 13 βιβλίό μου.

“Όπως προκύπτει εύλόγως από την συνοπτική αυτή παρουσίαση τοῦ δικαιώματος τοῦ ἀνθρώπου στὸ φῶς τῆς φιλοσοφικῆς ἀνθρωπολογίας, ἡ νέα αὐτὴ θεώρηση τοῦ προβλήματος δὲν ἀφορᾷ ἀποκλειστικά καὶ μόνο στὰ συνταγματικῶς προστατευόμενα δικαιώματα καὶ ἐλευθερίες τῶν ἀτόμων καὶ τῶν ομάδων. Προσφέρει ταυτόχρονα μίαν εὐρύτερη σκοπιά γιὰ τὴν ὀρθὴ κατανόηση ὁλοκλήρου τοῦ συστήματος τῶν συνταγματικῶν κανόνων καὶ ρυθμίσεων ποὺ δὲν εἶναι σὲ τελευταία ἀνάλυση στὰ δημοκρατικὰ πολιτεύματα τίποτε ἄλλο ἀπὸ μίαν προσπάθεια ὀρθολογικῆς προσαρμογῆς στοὺς ὅρους ποὺ ἐπιβάλλει ὁ σεβασμὸς καὶ ἡ προστασία τοῦ ἐνὸς ἐνιαίου καὶ ἀπαραγράπτου ἀνθρωπίνου δικαιώματος. Ἡ ἴδια ἡ ἀρχὴ τῆς λαϊκῆς κυριαρχίας, ποὺ παραμένει ὀρθῶς μόνιμο ἔρεισμα τῆς δημοκρατικῆς ἐλευθερίας, δὲν ἐξηγεῖται λογικῶς παρὰ μόνο διὰ τῆς ἀντιλήψεως τοῦ ἀτόμου ὡς προσώπου καὶ ἐνεργοῦ πολίτη, μετόχου συνεπῶς καὶ ὄχι ἀπλοῦ ἀντικειμένου τῆς ἐξουσίας.

Καὶ εἶναι εὐλόγο νὰ σκεφθεῖ κανεὶς ἐπίσης ὅτι ἀποτελεῖ ἐγκλημα κατὰ τῆς ἀνθρωπότητος ὅταν οἱ Δυνατοὶ τῆς Γῆς ὄχι μόνο ἀδιαφοροῦν γιὰ ὅσα συμβαίνουν σὲ ὀρισμένα κράτη τοῦ κόσμου ἀλλὰ καὶ τὰ ὑποδαυλίζουν καὶ συντηροῦν ἐξοπλίζοντας καὶ τροφοδοτώντας ἐκείνους ποὺ ὠμὰ παραβιάζουν ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς ἐξουσίας, τὸ ἀνθρώπινο δικαίωμα ὁλοκλήρων λαῶν.

Σὲ μίαν περίοδο τῆς ἱστορίας κατὰ τὴν ὁποία τὸ «τέλος τῶν ἰδεολογιῶν», ὅπως αὐτὸ ἐπισημαίνεται στὸν καθημερινὸ τρόπο ζωῆς, ὁμοιάζει ἐπίσης σὰν ἓνα πῆδημα στὸ κενό, εἶναι, νομίζω, χρήσιμο νὰ προχωρήσουμε μὲ θάρρος πρὸς τὶς ἀναγκαῖες ἐκεῖνες ἀναθεωρήσεις τῶν ἰδεῶν καὶ τῶν προκαταλήψεων ποὺ πληρώνουν τὸν χῶρο τῆς ἱστορικῆς μας ὑπάρξεως. Καὶ εἶναι σκόπιμο, ἀσφαλῶς, νὰ σταθοῦμε, πρῶτ’ ἀπ’ ὅλα, στὴν περαιτέρω διευκρίνιση τῆς ἐννοίας ποὺ τὸ Σύνταγμά μας περικλείει στὶς ἀπλές λέξεις τῆς «ἀνθρωπίνης ἀξίας». Ἀπ’ ἐκεῖ καὶ πέρα, ἀνήκει, ὅπως εἶναι εὐνόητο, στὸν καθέναν ἀπὸ ἐμᾶς νὰ ἐκτιμῇσιν τὸ περιεχόμενο κατὰ τὸ μέτρο τῆς δικῆς του προσφορᾶς στὴν καλλιέργεια καὶ τὸν πολιτισμὸ. Τοῦτο σημαίνει, ὅμως, ἐπίσης ὅτι ἡ ἐποχὴ μας καλεῖται νὰ διαμορφώσει ἐφεξῆς, ἐπὶ ἐντελῶς νέων φιλοσοφικῶν καὶ ἀνθρωπολογικῶν ἐρεισμάτων, μίαν εὐτελῶς νέα ἀντίληψη περὶ τῆς δημοκρατικῆς κοινωνίας, σὲ ἐθνικὴ καὶ σὲ παγκόσμια κλίμακα, ξεκινώντας ἀκριβῶς ἀπὸ ἓναν ὁλοκληρωμένο ἐπαναπροσδιορισμὸ τῆς ἐννοίας καὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἀνθρωπίνου δικαιώματος καὶ ἀποκαθιστώντας στὰ ἀπαράγραπτα δικαιώματά της τὴν ἀνθρωπιστικὴ παιδεία, τελευταῖο ἀνάχωμα ἐνὸς πολιτισμοῦ ποὺ ἀπειλεῖται τώρα ἀπὸ τὰ βχρβαρικὰ κύματα τοῦ τεχνολογικοῦ κεφαλαίου καὶ τῆς διὰ αὐτοῦ καθυποταγῆς τοῦ ἀνθρώπου στὶς τεχνικὰ ἐπεξεργασμένες ιδιότητες τοῦ ὕλικου κόσμου. Ἡ ἀξιοπρέπεια τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἡ ἰδέα τῆς δημοκρατικῆς κοινωνίας δὲν θὰ εἶχαν κινένα νόημα, ἂν τὸ κάθε ἄτομο δὲν ἦταν σὲ θέση νὰ ἐκτιμῇσιν αὐτὸ τὸ ἴδιο ὅτι δὲν

εἶναι ἀπλὸ ἀντικείμενο τῶν κάθε λογῆς ἐξουσιαστικῶν δομῶν, ἀλλ' ἐνεργὸ μέλος στὴ συλλογικὴ προσπάθεια τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων. Τὰ καθήκοντα τῆς Πολιτείας ἀλλὰ καὶ τοῦ κάθε ἐνὸς ἀπὸ ἐμᾶς διαγράφονται μέσα στὸ αὐστηρὸ αὐτὸ διανοητικὸ καὶ ἠθικὸ πλαίσιο.

Στὴν χαρτυγὴ τοῦ νεωτέρου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ἕνας φιλόσοφος, ὁ R. Bacon, εἶχεν ἐξαγγεῖλει τὸ περίφημο: *naturae non imperatur nisi parendo* (ἡ Φύση δὲν κυβερνιέται παρὰ μόνον διὰ τῆς ὑπακοῆς). Αὐτὸ σημαίνει, ἀπλῶς, κατανόηση καὶ προσαρμογὴ τοῦ ἀνθρώπου στὶς φυσικὰς νομοτέλειες.

Σ' αὐτὸ θὰ μπορούσαμε νὰ προσθέσουμε: κατανόηση καὶ προσαρμογὴ, ἐπίσης, στὰ καθήκοντα καὶ τὶς ἀπαιτήσεις ποὺ ἐπιβάλλει ἡ ἠθικὴ καὶ πνευματικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως αὐτὰ συνοψίζονται μὲ τὸν ὅρο «ἀνθρώπινο δικαίωμα» ἢ «ἀνθρώπινη ἀξία».